

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ד, תשי"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על סטאנדארד ונורמה, על תהליכים ושגיאות [סוף]

בן-חיים («לשון עתיקה במציאות חדשה», לשוננו לעם ליה—ליז, עמ' 54) שולל את הניסיונות שנעשו לתאר את העברית הישראלית בשיטה המבנית, והוא סבור שאין היא נושא כשר לטיפול לפי שיטה זו. להבהרת העניינים ברצוני לומר כמה מלים על עניין השיטה.

אין לנו עניין כאן בשיטה אחת. יש כיום כמה וכמה דרכי עבודה, כמה וכמה אסכולות, ואין לכלול את כולן בשם «סטרוקטוראליזמוס», ובייחוד מאחר שאין המסקנות, שהעלינו אותן, פרי הבלשנות המקבילית במיוחד. לא בשיטה תלויה שמה שצאנו. אפשר ורצוי מאוד לתאר את העברית הישראלית בכל השיטות, שפיתחה אותן הבלשנות מאז קיומה. בחוברות א'—ב' של «תהליכי לשון», הבאתי דוגמאות של כמה שיטות, וכל אחת תוצאותיה בצדה. ואלו הן, למשל, שיטות עבודה, שאפשר להשתמש בהן לגבי לשוננו:

א. הפונטיקה בגישה הפיסיקאלית קובעת גוני מבטא בעזרת מכשירים מדויקים, הרושמים באופן מיכאני

קולות דיבור, ואינה מנסה להגדיר את הפונימות ולתאר ע"י כך את מבנה הלשון. אדרבה, היא מתארת את המהות החומרית-האקוסטית של הדיבור, ואנו מצפים בעניין רב לתוצאות מחקר זה לאימות המסקנות מניסיונותינו הפונולוגיים או לסתירתן.

ב. השיטה ההיסטורית מטרתה להסביר לפי עקרונות כלליים את ההשתלשלות עד להתהוות המצב המתואר של הלשון. קביעת תהליכים היא מעשה הבלשנות ההיסטורית. אך אין מתפקדה המיתודי של הבלשנות ההיסטורית אלא ללמד על דרך כניסתו של כל יסוד למערכה (סיסטמה) הלשונית הקיימת, ולא על תפקידו בה. אולם כשאנו מתארים לשון בעלת מערכה מלוכדת, מן הדין הוא לתאר את תפקידו של כל יסוד בה, ואפילו הוא משמש בתפקיד זה גם בתקופותיה הקודמות של הלשון.

(1) [לא כל הגה נחשב לפונימה בבלשנות החדשה. פ (p) ו־פ (f) הם מבחינה פוניטית-אקוסטית שני הגאים שונים, ובלשונות רבות הם גם פונימות נפרדות, שהרי אין להחליפם זה בזה בלא שתשתנה המשמעות: port—fort, pine—fine באנגלית, Pest—Fest בגרמנית. לא כן בעברית הקלאסית, שבה פ—פֿ הם פונימה אחת, שכן הם באים זה תמורת זה באותה מלה (לפי המצב) בלי שתשתנה המשמעות ע"י כך, למשל: צו־פֿנים — צו־פֿנים, פֿינקס — (ו)פֿינקס, בֿנֶפֶל — לֶנֶפֶל.]

הפונימה היא, כהגדרת בלומפילד, "היחידה הקטנה ביותר של תופעת קול נושאת הבחנה משמעותית" (minimum unit of distinctive sound-feature). הפונולוגיה עוסקת בחקירת הפונימות, ואילו בהגאים מבחינתם האקוסטית עוסקת הפוניטיקה.

תיאור העברית הישראלית צריך לציין את תפקיד הסיום-ים בבניית ריבונם של שמות-עצם, אף על פי שזהו תפקידו אלפים בשנים. אין לומר, שציון העובדה, שצירוף כינוי גוף (אני, אתה וכו') עם הבינוני משמש להבעת החווה בעברית הישראלית, הוא מיותר, משום שכבר נמצא שימוש זה בלשון המקורות; הלא הדברים עלולים היו להשתנות! אין לטעון: „למה לך לציין תופעה זו או אחרת, הלא כבר במקרא (או במשנה) נמצא הדבר“. ראשית כול, ההבדל הוא בכך, שיש אשר התופעה, שהיום היא סטאנדארד, אינה במקורות הקדומים אלא סטייה נדירה; ושנית: „כבר מצינו“ אינו פוטר אותנו מתיאור תופעה מסוימת, כשאנו מטפלים בלשון החיה. „כבר ראינו“ — אינה ראייה!

השיטה ההיסטורית היא דיאכרונית¹, והשיטה התיאורית היא סינכרונית². שתי השיטות באות לידי התנגשות באותן תופעות לשוניות, ששרדו מן העבר, ואינן מתאימות עוד לקווים השליטים של המערכה הקיימת. שרידי עבר — survivances — כאלה קיימים מסיבות שונות, תרבותיות, חברתיות, פסיכולוגיות, בכל מערכה לשונית מופרת, ולא הפריעו מעולם בעבודת הבלשן המתאר, שאינו צריך אלא לציין את קיומם; אמנם לשם הסברתם הוא צריך לצאת מגדר התיאור הסינכרוני הטהור, שכן הסיבה הפנימית לקיום שרידי עֶבֶר אלו אינה במערכה, אלא בתולדות הלשון בעבר.

1. [עוסקת בהשתלשלות הלשון במשך תקופותיה].

2. [עוסקת במצב הלשון בתקופה מסוימת אחת].

הלא חלק מן החריגים שבכל לשון אינם אלא שרידים
 brethren, children, oxen כאלה. צורות הריבוי האנגליות
 הן שרידי מצב עתיק. וטבעי הדבר, שגם לשוננו אינה נקייה
 מכגון אלה. אכן, מתרוצצים בעברית המדוברת שלנו יסודות
 יסודות מ, מערכות לשוניות שונות (בן-חיים בעמ' 55).
 אבל ספק, אם יגיעו בדורות הקרובים, לכלל התערכות
 במערכה אחידה. ובאמת טבעי, שכך הוא הדבר, כי אין
 לשון — מלבד הלשונות המלאכותיות — שבה, התיישרה
 הסיסטימה על ידי סילוק כל החריגים מעין אלו.

ג. שרידים אלו אינם אפוא נושא לטיפול — מכל
 מקום לא בשלבי עבודתה הראשונים — של הבלשנות
 הסינכרונית-התיאורית. בלשנות זו פיתחה כמה
 שיטות בעשרים השנים האחרונות וניכרות בעיקר שתי
 אסכולות:

1) האחת, האירופית, מייסודם של ג'ס טרוֹבֶצְקוֹי
 וחבריו בחוג הבלשני בפראג בעיקר, משתדלת להתחקות על
 תודעתם הלשונית של המדברים ע"י בדיקת היסודות המציינים
 משמעות (פֹּוּנִימוֹת, מוֹרְפִימוֹת). התודעה הלשונית היא —
 ובכך אני מסכים לדעת בן-חיים (עמ' 58) — חלק חשוב בכל
 שיקולינו הבלשניים; אבל תוהה אני, כיצד נגיע לתפיסת
 תודעה זו ולהבנת מהותה, אם לא בדרכים אובייקטיביות —
 שהן בהכרח מיכאניות — (עמ' 59). על מה נתבסס, אם נרצה
 להביא כנימוק לאחד מהסברינו את התודעה הלשונית?
 התודעה הלשונית של מי? של הכותב או של הקורא? השוות
 הן? הלא כאן שאלה של תורת ההכרה ושל פסיכולוגיה. זקוקים

אנו לדרך גישה מבחוק אל נפש המדבר, ואת דרך הגישה הזאת מספקת לנו הבלשנות, החוקרת את מבנה הלשון. **התודעה הלשונית** — תפיסתה היא אולי המטרה הנכספת של כל מחקר לשוני, אבל אינה יכולה להיות נקודת מוצא.

(2) השיטה האמריקאית מתעלמת מ"תודעת הלשון", ומטרתה היא להבין, באילו דרכים עשויים להצטרף זה לזה היסודות הפשוטים (פונימות, מורפימות וכו') של הלשון, ואין היא מתחקה על משמעות הצירופים. אסכולה זו — המכונה "סטרוקטוראלית" (בלומפילד אינו נמנה עם אסכולה זו, אף על פי שהוא מלומד אמריקאי) — צמצמה את עצמה בתיאור דרכי ההצטרפות של הפונימות והמורפימות אלו לאלו, ונמנעה מלכתחילה מהגדרת משמעויותיהן.

בפרק על "ההווה" הלכתי בדרך זו — ורק כדי להציג לפני הקורא העברי.

עד כאן על שיטת העבודה, וייאמר שנית: מותר ואף רצוי ביותר הוא, שכל הבלשנים, תהיה שיטתם אשר תהיה, ייחלצו — איש איש כדרכו — למחקר העברית הישראלית, אלא שעליהם לדעת, שתוצאות המחקר בכל אחת מהמתודות השונות תהיינה שונות באופיין ובמהותן, ושעלינו להעריך את התוצאות בהתאם למבנה המיתודה ולמגמתה.

(1) השווה גם את השוני המיתודי שבין שני חיבורים חדשים בתורת תהנה, בני אסכולות שונות, ביחסם אל "המשמעות" ("לשונו" י"ח, עמ' 42 ואילך).

הלשון משקפת על ידי תופעות חיקוי מתמידות את ריבודי החברה ואת יחסי הגומלין בין שכבות החברה. דובר התת-סטאנדארד שואף להשוות את לשונו ללשונו של דובר הסטאנדארד ולהתעלות בכך לרמתו החברתית; ולעתים קיים מצב מיוחד בציבור, המניע גם את דובר הסטאנדארד להשתדל להגיע לשכבת הלשון "העל-סטאנדארדית". אמנם אין מבנה החברה שלנו מכריח את דובר הסטאנדארד לראות עצמו נחות דרגה כלפי מישהו; אדרבא, המכובדים שבציבורנו מדברים בלשון הסטאנדארד הישראלית, שאחדות מתופעותיה תיארו בתחליכי לשון, אבל יש סיבות, המניעות את הדובר להמיר את לשונו הסטאנדארדית בלשון על-סטאנדארדית. המדובר בהופעות ציבוריות שונות, כגון קריינות בשירות השידור או פרסום דברים בדפוס, שכן תופעות מסוג זה נתונות לפיקוח בעלי העברית העל-סטאנדארדית ובאי-כוחה, הנורמטיביסטים. לא עלה בידנו לקבוע חלק מתופעות הסטאנדארד העברי-הישראלי אלא משום שמורגשת גם השאיפה אל הסטאנדארדי – שאיפתם של מדברי הלשון התת-סטאנדארדית להגיע אל לשון המדברים סטאנדארדית. הרי הבלשנות החדשה רואה את השאיפה להגיע אל רמת לשון הסטאנדארד כ־*conditio sine qua non* ממש לאימותה של הגדרת לשון הסטאנדארד.

לשון התת-סטאנדארד מרוכזת לרוב בפי שכבות, המרגישות עצמן, אם בצדק ואם לא, כנחותות וכמקופחות, והשאיפה הכללית היא לטשטש על ידי חיקוי לשון הסטאנדארד את סימני השתייכותו של הפרט המדבר לשכבה הנחותה.

עלינו לקבוע, ששאיפת חיקוי כזאת מצויה בארצנו בעיקר
בבני עדות, שבאו, למדינה בזמן האחרון ושאינן מיוצגות
בשכבה המנהיגה בהתאם למספרן באוכלוסייה.

שאיפת מעבר משכבת לשון אחת לחברתה מתגלה
תמיד בהגזמות שבבורות, אדם המטעים „נס־ציונה” (מלרע
או האומר „לֶחֶן” במקום „קֶחַן”, מגלה, שאינו נמנה כלל עם
דוברי ה„על־סטאנדארד”, המבדילים יפה במבטא האותיות
חייִת וכיִף רפויה והמטעימים מלים מלרע ומלעיל לפי ניקוד
המקרא. אדם כזה מעיד על עצמו, שאין בסיו אלא חיקוי
מלאכותי. הוא למד, ש„רצויה יותר” הטעמת מלרע מהטעמת
מלעיל, והוא מרחיב „פסק” זה למקום, שבו אין לו הצדקה
כלל אף לפי השיטה הנורמאטיבית. נדמה לו, שבכלל „נכון
יותר” לבטא חייִת מזרחית תחת החייִת ה„אשכנזית” (השווה
ל־5 רפה) וש„כל המרבה הרי זה משובח”.

„תיקוני־יחר” (hyper-corrections) כאלה הם העדות
לקיום שאיפת „התעלות” לשונית. תיקוני־יחר מסוג זה קיימים
גם במעבר מן הלשון התת־סטאנדארדית שבישראל אל
הסטאנדארד העברי־ישראלי; לדוגמה:

אם אין בני עדות מסוימות מכירים פֻּוּנימה, שמבטאה
[ts] (צדיי במבטאנו הרשמי) — הרי מבטאם של „לצחוק”
(= צֶחֶק) „אני רוצה” (= רוֹסָה) וכיו”ב עלול לצינינם כמי שאינו
נמנה עם השכבה ה„עליונה”. לכן משתדלים הם לחדול ממבטאם
זה ומשתמשים ב־[ts] במקום שהתרגלו תחילה ל־[s]. קל להם
הדבר במיוחד במלים, שבהן אין גירסא דינקותא כובלת אותם

למבטא מסוים; הנה שמעתי מפי לא־משכילים שביניהם:
ציגריות, צוקנות (= הסוכנות היהודית).

המלים הללו, שאינן נחלת המסורת היהודית, כי אם קשורות להוואי הטיפוסי של מדינת ישראל ולחידושו הלשוניים, מעידות על המגמות לקראת הסטאנדארד הלשוני. בעברית הישראלית הסטאנדארדית אין „שווא נע“ נהגה כתנועה, בייחוד כשהוא בא בין שני עיצורים, שאחד מהם פוצץ (p t k b d g) והשני שוטף (l m n r): לא bəra'xa, כי אם bra'xa (בְּרָחָה). אולם עדות אחדות מחזיקות עדיין בשווא הנע כפונמה תנועתית במלים, שלמדו אותן כמלים עבריות: bəra'xa. לא כן בכמה מלים, שבפיהם אינן בבחינת מלים „עבריות“, כי אם ישראליות: יאמרו plu'ga ולא plu'ga, plī'sa ולא plī'sa, histad'rut ולא histad'rut, מלים אלו יש לראותן אפוא כהשאלות מלשון הסטאנדארד אל לשון ה־ת־סטאנדארד.

אולם מי שסבור, שתופעות לשון ת־סטאנדארדיות מיוחדות הן לעדות מסוימות, אינו אלא טועה. שהרי לא הדגמנו כאן אלא מקרים אחדים, ויש ויש — בפי כל התושבים כמעט — הרגלי לשון, הסוטים מן הדרכים, שאפשר לקבוען כסטאנדארד. על רבים מן ההרגלים האלה — כגון מְפִיר, מְצִית — העיר ח' קבלן, ואמר שהם חלק מן הסטאנדארד העברי־ישראלי. אולם על דעת כל מי שאוזנו קשבת אפשר לקבוע, למשל, ש־מְפִיר (כניגוד ל־מְפִיר) אינו נחלת הרבים בחברה ואינו סטאנדארד: אמנם בפי רבים נידמו הצורות „מְגִיב“, „מְגִישׁ“

1. „משא“, י"ג במרחשוון תשי"ג (30.10.52).

בריבוי — „מְגִיבִים, מְגִיִּשִׁים” — אך לא כן ביחיד. „שְׁמָלוֹת”
(רְבוּי נִפְרָד) בִּמְקוֹם שְׁמָלוֹת מוֹרְגֵשׁ כְּשִׂיָּאָה, וְהַצּוּרָה „שְׁפָקְתִּי”
הַנּוֹהֶגֶת בְּפִי אַחַדִּים מִלְּדִינוֹ, נִחְשַׁבֶת לְבוֹרוֹת.

הַשִּׁיטָה, הַקּוֹבֵעֵת סְטַאנְדַּאָרְד לְשׁוֹנֵי בְרֵמָה אַחֲרַת מִמָּה
שֶׁקּוֹבֵעִים הַנּוֹרְמַאטִיבִיסְטִים, אֵינָה שׁוֹלֶלֶת כָּלֵל וְכָלֵל אֶת הַמוֹשֵׁג
„שִׂיָּאָה”. טְעוֹת הַיָּא לְחֹשׁוֹב, שְׁבִת־הַלִּיכִי לְשׁוֹן הוֹתְרוּ כָּל
הַרְצוּעוֹת, וְשִׁכַּל הַמְדוּבָר בְּפִיו שֶׁל כָּל מְדַבֵּר — עִבְרִית יִשְׂרָאֵלִית
סְטַאנְדַּאָרְדִית הִיא. כָּלֵל וְכָלֵל לֹא! שְׂאִיפְתָנוּ הֵייתָה וְתֵהִיָּה
לְקַבּוֹעַ עִקְרוֹנוֹת בְּרִיאִים יוֹתֵר — וְלֹא חוֹסֵר עִקְרוֹנוֹת! —
לְגִישְׁתָנוּ אֵל „שִׂיָּאוֹת לְשׁוֹן”.

מָה הֵם הַעִקְרוֹנוֹת הַלָּלוּ, נִתְבַּרֵר — כֵּךְ אֲנִי מְקוּוֹה —
מִתְּהִלִּיכִי לְשׁוֹן: הַהִסְתַּמְכּוֹת עַל הַרְגִלִי לְשׁוֹן, שְׂאִפְשֵׁר לְרֹאוֹתָם
לֹא כְּפִרְצוֹת לְעוֹז, אֲלֵא כְּפִרֵי תְּהִלִּיכִים כָּלֵלִים בְּלִשׁוֹן
בְּנֵי אָדָם.